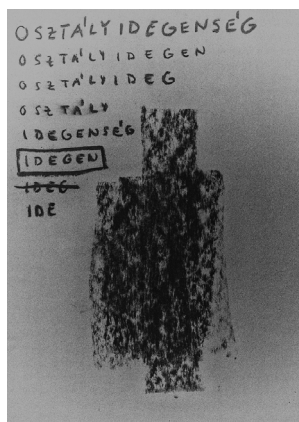

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A PARASZTI TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGI FELSZÁMOLÁSA ÉS AZ ELFOJTOTT EMLÉKEZET

■ Az egyik interjúzás alkalmával már hosszú ideje hallgattam az idős főtí férfi részletes visszaemlékezését a település múltjáról. Kezdetben, örülve, hogy szóba áll velem, a szokásos módon nyitottá tettem az interjút, hagytam beszélni, amiről ő jónak látja. Észrevehető volt, hogy az engem leginkább érdeklő 1959–1960. évi történéseket rendszeresen kikerüli. Megszakítva az emlékezését, felolvastam neki egy ügyészségi dokumentumból, a megkínzottak névsorával együtt. Ő a vállam fölé hajolva követte a számítógép képernyőjén olvasható szöveget, s minden névnel megjegyezte, „igen, ismerem, de magának erről itt senki nem fog beszélni”.¹ Egy másik, sok hasonló közül kiválasztott emlékem a Magyar Országos Levéltár kutatóterméhez kötődik, amikor több hivatalos beszámoló olvasása közben világossá vált, hogy a kollektivizálás elől valójában öngyilkosságba menekült személyek családtagjai talán még ma sem ismerik az elhalálozás valódi körülményeit, mert azokat hamisan ábrázolták, illetve megpróbálták a nyomokat eltüntetni. S ha a hozzátartozók és a falubeliek egy része sejtette, tudta is a tényleges okokat, azokról jobbnak látták nem beszélni.

Amikor Komárom megyében kutattam, egy megkínzott gazda lánya, ötven évvel az 1960. évi traumatikus történések után, egy közvetítő segítségével köszönhetően először hajlandóságot mutatott a beszélgetésre. A két nappal későbbi telefonos jelentkezésemkor azonban már elhárította a velem való találkozást, mondván, hogy „ne bolygassuk a múltat [...], most is könny szökik az ember szemébe, [...] és hát a gyerekeknek se legyen

A jó húsz évvel ezelőtti
dekollektivizálás
hogyanja és
következményei,
valamint napjaink
földügyei különös
élességgel világítanak
rá az évtizedekkel
korábbi sorsfordulat
jelentőségére.

ebből bajuk”. Végül elfogadta, hogy az én dolgom mégiscsak a múlt bolygatása, s így találkoztunk, a diktafont viszont nem kapcsolhattam be. Eljutottam egy sikeres fővárosi üzletemberhez is, aki saját felnőtte válását, egyben a Vas megyei falu elhagyásával kapcsolatos döntését s apja alkoholistává válásának idejét ahhoz az emlékképhez, tapasztalathoz köti, amikor kamaszként az agitálás alatt titokban megleste apja kínzását.

Miért és hogyan lehetséges az, hogy a több mint ötven évvel korábbi patológus agrárfordulat, a paraszti társadalom erőszakos felszámolását megpecsételő kollektívizálási hadjárat és hatása nem került be az aktív emlékezetünkbe? Azt miért nem tartjuk számon a kollektív traumák sorában? Hogyan lehetséges az, hogy az egyéni parasztgazdaságok felszámolását, a tulajdonfosztást, a tömeges brutalitást ma is sokan csupán „a mezőgazdaság szocialista átszervezésének”, „szövetkezetesítésnek” vagy éppen az erőszakosságot „túlkapásnak” minősítik? Azt gondolom, hogy ez azért lehetséges, mert a történések életszerűségét, annak képét politikai erővel száműzték a nyilvános emlékezetből, a tudományos kutatás pedig lényegében nem teljesítette az ezzel kapcsolatos feladatát, és a pártállami torzítást sok esetben ma is alkalmazza.²

Egy-egy történelmi időszak magatartási kódjait, a cselekvéseket indukáló körülményeket valamiképpen meg kell fejteni, különben egy idő után a még élő kortársak egy része sem érti meg azokat. A diktatúrák egyik súlyos öröksége, hogy a kikényszerített felejtéssel alig találunk tanúkat, akik beszélnek, mernek és tudnak emlékezni.³ Mintha dupla trauma érte volna a hallgatás spiráljában élőket. Egyrészt nemcsak az emberi méltóság megalázását kellett megélniük, hanem még az a félelmük is keletkezett, hogy nem lesz, aki erről valós képet nyújtson az utódoknak. A kollektívizálás ebben az értelemben is a társadalmi és kulturális traumák közé tartozik.⁴ A megrázkódtatások kollektív jellegén túl azonban beszélni kell az eltagadás, az elfojtás kollektív jelenségéről is.

A kollektívizálást a szovjetizálás részeként értelmezem.⁵ Az egyéni parasztgazdaságok elemi akadályát képezték az erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program végrehajtásának, ezért felszámolásukat az állam a tervgazdasági logika mentén, terrort alkalmazva érte el. A földek és az emberek „összegyűjtése”, „kollektívákba” kényszerítése a kommunista diktatúra egyik legradikálisabb, máig negligált társadalmi operációja. A lenini–sztálini modellben a parasztság mint meghódítandó egység, ellenség jelent meg.⁶ A szovjet típusú állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok többértelmű autonómiájukon túl azért is képeztek ellenpolitikai bázist, mert azokat az egyházközségi miliók, fizikai létükben, jelképekkel is erősítették. A kollektívizálást nem csupán az előbb említettek miatt kell kiemelni a puszta agrártörténet világából, hanem azért is, mert maga a szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények (főként a „téessz pszichózist” jelző alkoholizmus, a hanyag munkavégzés, az elvándorlás) is össztársadalmi hatásúvá tették.⁷ A kortársi perspektívák és tapasztalatok feltárása, elemzése azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetét próbálták átstrukturálni. Ezt a nézőpontot emellett azért is lényegesnek tartom, mert különösképpen a marxista–leninista program megvalósítására törekvők gondolkodási horizontjában igen erős volt a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás, ami központi elemét képezte az egész szocialista programnak, és átszötte, olykor ma is átszövi a viselkedési mintákat. Ugyanakkor különösen a jelenkorkutatásra koncentrááló múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történelmi ábrázolás hitelességét.

A politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét igen fontosnak gondolom a helyzetek értelmezésében. Ez kimondva-kimon-

datlanul egy olyan pártprogram volt, ami ugyan az 1950-es évek elejének jelenségétől valamelyest különbözött, de lényegében mégis ugyanazokat a célokat valósította meg az erőszakos kollektivizálás időszakában. Erre az időszakra már egy radikálisan átszabott és szétcúsúzott társadalom képe rajzolódik ki. 1945-től a mindennapokban is érvényesülő szovjetizálás, majd a földreformot követő néhány év után az agrártársadalmat megcélzó állami beavatkozás azért is volt radikális és brutális, mert a gyakorlati kivitelezés során a helyi döntéshozók általában a lehetséges gyorsasággal és erőszakkal így akarták létrehozni a nagytáblás gazdaság, a „szövetkezet” fizikai bázisát. A megfelelő nagyságú és jól művelt terület, a szükséges felszerelés egy tagban a „kulákgazdaságokban” volt megtalálható, azok elfoglalása a hódítók háborús logikája szerint kézenfekvő cselekedetnek tűnt.

Az 1948 ősztől elindított kollektivizálási kampány sajátos, csekély súlyú magyar kolhozokat hozott létre. A politikai hatalom a kollektivizálás első hullámától kezdve élt a megfélemlítés és a terror eszközeivel. Az ennek részét képező adópolitika, az adminisztratív és a fizikai erőszak révén szétzilált egyéni gazdaságok nagy részét 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével lehetetlenítették el. A radikális állami beavatkozás következményeként lényegében megszűnt a földtulajdon biztonsága, beindult egy elvándorlásspirál, és állandósult a munkaerőhiány. Már a kortársi statisztikai kiadványokban is beszámolnak az egyre növekvő területi egyenlőtlenségekről. A belső vándorlás egyik legfontosabb következménye az lett, hogy miközben az ország népessége 1949 és 1966 között 10 százalékkal nőtt, a Budapesten és Pest megyében élők száma együttesen több mint egyötödével növekedett. Ez a többlet nem a természetes szaporodás miatt következett be, hiszen az alatta maradt az országos átlagnak, hanem az alföldi és az agrárrégiókból elköltöztek tömegei jelentek itt meg.⁸ A kortársi nyelvben nyírséginek nevezett elvándorlás az ottani népesség több mint egyötödét érintette.⁹

Az 1956 előtti „kolhozmodell” elsősorban egy kudarc importjának története, amely az erőforrások pazarlását és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlító lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdtünk.

A részben és közvetetten elismert kudarcok után a legfelső pártirányítás 1957 végén, 1958 elején ismételten napirendre tűzte a teljes kollektivizálás programját. A párt- és nemzeti banki jelentések alapján kvantitatív módon is igazolható, hogy az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban. A falvakba küldött agitátorok, köztük ipari munkások, agrárkeresők jelentős része a propagandával szemben nem szövetségest látott az egyéni parasztgazdáknak.

Az 1957. évi karhatalmista terror a kollektivizálási kampány előtörténete szempontjából is igen emlékezetes, bár tabusított tapasztalat maradt, jóllehet ennek magatartást szabályozó hatása a későbbiekre nyilvánvaló. Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusára már minden járásba megfelelő számú munkásörögységet telepítettek. Kádár Jánosék az év második feléig végrehajtották az 56-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így többek között a parasztság szemében többnyire jótévő hírében álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzését. A pártállami apparátus és erőszakszervek a bíróságok és ügyészségek számára új irányelvet szabtak, melynek kiemelt területe lett a kollektivizálási kampány. A döntéshozók szempontjából fontos művelési terület volt az egyházak további megtörése és ellenőrzése, hiszen azok falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét.

Bár 1956 hatása, vereségtudata, a megtorlások következményei a kollektivizálás végrehajtásában meghatározóak voltak, mégis azt állítom, hogy a gazdák többségét csak egy újabb, döntően 1959–1960-ban levezényelt koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a tsz-ekbe.

A kollektivizálás, a „szocialista bekerítés” terrorjának a visszatérő módszerei, formái a következők voltak.¹⁰ Az első csoportba a verbális, pszichikai presszionálás módozatait sorolom: fenyegetés a tanácselnök részéről vagy a hangosbeszélőn keresztül; beidézés; „szovjet tisztként”, „rendőrként”, „ügyészként” való agitatori megjelenés; tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása; kiskorúval íratják alá a belépési nyilatkozatot; garázdaság; élelmiszer- és italzsákmányolás; házkutatás színlelése; berendezési és használati tárgyak, járművek tönkretétele, a gazda lova farkának levágása.

A kényszerítés eszköztárának második csoportját az olyan adminisztratív eszközök alkotják, mint munkakönyv-visszatartás,¹¹ a rokon és hozzátartozó ipari munkahelyének feltételeszerű felmondása, katonai besorozása; gyerek kizárása óvodából, iskolából vagy ezzel való fenyegetés.

A harmadik csoportba kerülnek a kimondottan terror jellegű, a fizikai erőszak, verés, kínzás ismérvét mutató módszerek: utcáról való elhurcolás; rendőrséggel való elvitetés; éjjeli rajtaütés a rendőrség, munkásőrség, civil ruhás fegyveresek, funkcionáriusok és más „népnevelők” segédletével; fegyveres üldözések; lövöldözések; fél lábön állás a falnál, a homlokhoz és a falhoz helyezett ceruzával; lábtiprás, rugdosás, haj- és fülhúzogató, a fej falba és asztalba verése, orr és nemi szervek csavarása; bokszer- és gumibothatás; futtatás nagykabátban, majd kályha melletti izasztás; padlóra tett pénzen az ujj rajtatartásával körbejártatás; a „jelölt” és hozzátartozóinak, gyerekeinek pofozása, ütlegelése; nők megalázása, ruhájuk letétele; a férj verése közben a feleség fegyverrel való fenyegetése; gumicsővel lábütlegelés; szabad kézzel égőparázs kiszedése a kályhából.

A falubeliek, a megmaradt parasztság számára rendszerint idegen személyek által végrehajtott fizikai-lelki megtörés fázisa után sokszor következett a második szakasz: egy ismerős, rendszerint helyi funkcionárius „udvarias, baráti beszélgetés közben” az illetőt végül belépteti a téeszbe.

Bár nehéz megérteni, az erőszakosságok esetében is el kell azonban fogadnunk azt a tényt, hogy akik ezeket elkövették, tettüket sok esetben nem találták döbbenetesnek. A kollektivizálás nyilván azért is történhetett meg ebben a formában, mert a pártállami program végrehajtói rendelkeztek azzal a küldetés- és felsőbbrendűségi tudattal, ellenségképpel és erőfölénnyel, amely az ilyen típusú hadjáratokhoz minden esetben szükséges.¹² A mentális beállítottság, a kollektivizálás jeleneinek, majd hatásainak összefüggéséről ismereteink ugyanakkor végképp töredékesek, ennek anatómiája leginkább csak művészi és irodalmi eszközökkel tárható fel és tehető ábrázolhatóvá.

A „hódítók” mentális beállítottságának jövőbeni elemzéseiben arra is célszerű lesz kitérni, hogy az erőszakos szervezetek által biztosított erejüket miként értelmezheték intellektuális fölényként. A kínzások és egyéb tettelegességek nyomasztó emlékéttől való szabadulásról ugyanakkor nem csupán a párt védelme gondoskodott, hanem maga a megszokás is.

A belső hódításként is értelmezhető kollektivizálásban a nomenklatúra irányítóinak megnyilatkozásai, állásfoglalásai nyilvánvaló módon befolyásolták a megyei párt- és tanácsi funkcionáriusok viselkedésmódját.¹³ A kollektivizálást irányító megyei, járási párt- és tanácsi központokban a falvakat az átszervezési tervek egységeiként jelenítették meg.¹⁴ A nomenklatúra tagjai „frontális helyzetnek”, „idegharcnak”, „idegháborúnak” nevezték a „tsz-szervezést”. Egyikőjük a pártbizottsági ülésen így

fogalmazott: „Encsről nem hallunk semmi jót, [...] nekem az az egyéni véleményem, míg a járástól legalább 10 jó erős agitátort nem kapunk, addig nem is tudunk elérni eredményt.”¹⁵

A kollektivizálás döntő, 1959 őszétől 1960 tavaszáig tartó szakaszán túl a tsz-be való erőszakos beléptetésre vagy különböző fondorlatokra (mint például a tanácsházára való beidézés alatt viszik el az állatokat és tárgyakat) 1961–1962-ben is találhatunk eseteket.

Mivel magyarázható a terror? Elméletileg a kommunizmus ambícióinak totalitásából fakadt. A kommunista párt lényegében mindent centralizált, azaz úgymond az egészet akarta birtokolni, s ezt csak a társadalom állandó megfélemlítésével érte, érthette volna el. A sztálinizmus – és annak későbbi variánsai – tartalmi tekintetben, konkrét tér- és időbeli emberi kapcsolatrendszerben önmagában terrort jelent. Ugyanakkor a hagyományos egyeduralmi rendszerek közötti egyik alapvető különbség éppen az, hogy a 20. századiak lelkesedést, részvételt várnak el alattvalóiktól.

Az erőszak jellegzetesen *ultima ratio*, amikor már minden más eszköz csődöt mondott. Optimális teljesítmény tehát már csak ezért sem volt elvárható az erőszakos kollektivizálás után. Sokszor hiányzott az alkalmasság, a gyakorlat és a hajlandóság. A termelőeszközöket „elsajátította” az addigra már jól megismert és sokak által elutasított és persze „hasznosított” pártállam, amely viszont sokszor nem volt képes rendelkezni a munkafolyamatok fölött, hiszen annak legfontosabb eleme, az emberek nagyobb része addigra már igen „felelőtlenne” vált, elveszítve tulajdonosi létét és reményét. Az agrárvilágban ez utóbbit valamelyest a háztáji nyújtotta, aminek jelentőségével az erőszakos kollektivizálást vezénylők és döntéshozók mindig is tisztában voltak.

A diktatúra radikális beavatkozási eljárásai, a parasztelles állam politikai összecsúszását követően a sokrétegű társadalmi reakciók kérdésére is kitérnek. Már a második világháború előtről is származó, bizonytalan eredetű szárnyaló hírek (a kolhozosítástól a „rémhírekig”), majd az 1945-től ismétlődő földindulások személyes családi tapasztalatai, a bomló identitások sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak.¹⁶ A háború és az azt követő újabb kollektív traumák (málenkij robot, kitelepítések, internálások) kezdete óta a kollektivizálásig alig néhány év telt el, miközben a szovjetizálással új, radikális állami beavatkozás és individualizált „osztályharc” kezdődött. A hagyományos énképeket, énfelfogásokat mindinkább elbizonytalanító hírek, a kiszámíthatatlan és tabusított kriminalizálási akciók ebben a milióban értelmezhetők életszerűen. A lokális miliókban a szavak ereje, a megszólások, fenyegetőzések sajátos kommunikációs erővé, eszközzé válnak.

Több tekintetben is elfelejtődött, így a történetkutatói ábrázolásban is alig jelent meg, hogy a kollektivizálás ellen tömeges megmozdulások, tüntetések voltak. A tiltakozások területi szempontból sokkal inkább voltak jellemzőek a Dunától keletre.¹⁷ A nyilvánvalóan további kutatásokat érdemlő ellenállással összefüggő jelenségek okai, háttere összetettek, de előfordulásukban, intenzitásukban minden bizonnyal nagy szerepet játszott az adott területek földrajzi elhelyezkedése, a földek és az egyéni gazdaságok minősége, a számításba vehető más munkahelyek elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolatrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak vagy éppen az államhatalommal szembeni viselkedésformák történeti hagyománya. Ezen konfliktustörténetek mentén is célszerű újragondolni a politika- és társadalomtörténet több kérdését, melynek során megnő az átfogó témakörök igényes lokális-regionális elemzésének jelentősége.

A mindennapi történések és az emberi reakciók szempontjából további fontos problémásik az „alávetési” folyamat tényezőinek a vizsgálata. Az állam lényegében

az észlelési mezőket s ezáltal történeti forrásaink jellegzetességeit is megszabja. A levezetések alapján az is látható, hogy a kortársak milyen nyelven, fogalmakkal írták le az általuk tapasztaltakat, miért és hogyan fogalmazták meg problémájukat, milyen múltbeli „legitimációs” alapot jelöltek meg a döntéshozók előtt. A levélírás szituációját – az események utáni nézőpontból – a legadekvátabb módon a „fogolylét” panaszai kifejezéssel látom célszerűnek megnevezni, hiszen ebben a jogállam nélküli állapotban a megszólalás is a tiltott, túrt és támogatott hármasszoros korlátozás jegyében volt csak lehetséges.

A kollektivizálás hatásvizsgálatai rávilágítanak arra, hogy mekkora ára volt a „tömeges kollektivizálásnak”, a területek hódításszerű elfoglalásának, amely alól az emberek különböző módon igyekeztek magukat kivonni. A patológikus agrárfordulatot jelentő erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. Az egykori tömeges földéhséget a földtől való megszabadulás, az előregedést fokozó elvándorlás spirálja váltotta fel. A földjüktől megfosztott öreg tsz-tagok bevallva-bevallatlanul teherré váltak. Az utánuk elvileg fizetendő földjára nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjáruék összegét. A radikális tulajdonfosztás mellett egy másik, hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus, a munkanélküliség is országosan érezte hatását.

A hagyományos egyháztörténeti megközelítést is fontos lenne a lokális-regionális társadalmi kapcsolatok irányába kitágítani. Az egyéni parasztgazdaságok felszámolása egyben azt is jelentette, hogy a földbirtok mint a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák alapja már nem jelentett egyben egyházi bázist is. A földek és az egykori parasztok tévesztése így egy olyan, a mindennapokban zajló „vallásháborúnak” is tekinthető, amelyben az állam és a vidéki első papság mellett az agitátorok és a kollektivizálásban érintett gazdák családjai csaptak össze.

Történeti forrásaink arról tanúskodnak, hogy a parasztság ilyen módon végrehajtott felszámolásából nagyrészt következően a vidéki életvilágok deviáns, önpusztító magatartásformái máig hatóan meghatározzák a magyar társadalom mentális állapotát. Ezek a hatások akkor igazán szembeűnők, ha Európa azon vidékein járunk, ahol nem volt kollektivizálás. A jó húsz évvel ezelőtti dekollektivizálás hogyanja és következményei, valamint napjaink földügyei különös élességgel világítanak rá az évtizedekkel korábbi sorsfordulat jelentőségére. Ezen kérdéskör átfogó tárgyalása a társadalomkutatás további, megkerülhetetlen feladata.

■ JEGYZETEK

1. A részletes hivatkozást és forráshelyeket lásd Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Bp., 2012.
2. Az említett monográfiában tárgyaltam a történettudományi, néprajzi, szociológiai összefoglaló művek ezzel kapcsolatos megfogalmazásait. Az eufemisztikus, a pártállami torzító nyelvhasználattal szemben egyes kötetekben, rész tanulmányokban megfelelő szakszerű ábrázolást találhatunk, így például Farkas Gyöngyi: *A paraszti gazdálkodás felszámolása a kecskeméti járás területén*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. A Hajnal Iatván Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29-31. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1994. 197–202; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Bp., 2001; Balogh Balázs: *Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002.
3. A jelenség bőséges példáit nyújtja Bíró Friderika – Für Lajos: *Bűcsű a parasztságtól*. Interjúk. II Szerk. és a szöveget gondozta Bíró Friderika. Kairosz-Skanzen, Bp., 2013.
4. Jeffrey C. Alexander: *Toward a Theory of Cultural Trauma*. In: Jeffrey C. Alexander – Ron Eyerman – Bernhard Giesen – Neil J. Smelser – Piotr Sztompka (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2004. 1–30; Aleida Assmann: *Stabilisatoren der Erinnerung. Affekt, Symbol, Trauma*. In: Jörn Rüsen – Jürgen Straub (Hrsg.): *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein. Erinnerung, Geschichte, Identität*. 2. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998. 131–152.

5. A jól azonosítható közös vonásokat és eltéréseket lásd például László Márton: *A kollektivizálás menetrendje és modellje Székelyföldön*. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat 2009. 36. sz. 55–84; Arnd Bauerkämper: *Agrártörténet és agrártársadalom az NDK-ban*. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 2009. 36. sz. 85–101.
6. Lynne Viola: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1996.
7. Az ezzel kapcsolatos, ritka vizsgálatokra lásd Balogh Balázs: *Egy férfigeneráció sorsa Tápon a tévesztéstől napjainkig*. In: *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*. XXVI. (szerk. Berta Péter) MTA NKI, Bp., 2009. 289–325.
8. Ö. Kovács: i. m. 415–420.
9. A Szabolcs egy részét képező Nyírségben az ingázók nehezen számszerűsíthető igen nagy csoportját is számításba kell venni.
10. Az erőszakos kollektivizálás illusztratív dokumentációit lásd Ö. Kovács: i. m. 477–508.
11. Az adminisztratív eszközök főként a munkakönyv szintén a korrupció tárgyát képezte. Az ügyészség több esetben feltárta, hogy a vb-titkárok 500–1000 Ft ellenében adtak ki igazolást azok számára, akik tévesen kívül akartak dolgozni. Legfőbb Ügyészségi jelentés, 1961. február 23. Magyar Országos Levéltár, M-KS-288.f. 28.cs. 1961. 12.ő.e. 33–39.
12. Bizonyos kiképzettségi fok is kell hozzá, hogy hamis ígéretekkel és egyéb fogásokkal meg tudják tévesztetni a kiszemeltet, akiknek jelentős része persze tisztában volt azzal, hogy a pozitív jövőkép pusztán a beszerzés egyik eszköze.
13. A belső hódítás fogalmát használhatjuk az államháron belüli kollektivizálási hadjárat logikájának megfelelően, ugyanakkor kiterjeszthetjük e kifejezés jelentéstartalmát a személyes identitásváltozásra, a traumatizálódásra, a kényszerű egzisztenciavesztés következtében megindult magatartásváltozásra is. A némenklatúrához tartozók megnyilatkozásaira példa: „A termelőszövetkezeti szervezési munka Szita János elvtárs (Heves Megyei PB) beszédével vette kezdetét. Vegye mindenki tudomásul, hogy Kiskörén ezentűl egyéni parasztot nem ismerünk el. Ez már meghalt, el is van temetve.” B. I. levele Fehér Lajosnak, az MSZMP KB-hoz a Kiskörén tapasztaltokról. Budapest, 1959. július 20. Magyar Országos Levéltár, M-KS-288. f. 28.cs. 1959. 14.ő.e. Fa 40/1147. 190. A kollektivizálás itt bemutatott jellegzetességeit sajátos módon lehet illusztrálni a *Lúdas Matyi* c. újság 1959 és 1960/1961 közötti idő- és tematikai rendbe helyezett képeivel és az aláírt szövegekkel.
14. Minden megyei levéltárban megtalálhatók az ún. „átszervezési tervek”.
15. Jelentés a tsz-szervezésről, 1960. január 16. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, MSZMP, 1960. 3. ő.e.
16. Bodó Julianna: *„Így kollektivizáltak minket...”* Kulturális antropológiai elemzés két székelyföldi településről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda (KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja), 2004; Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001.
17. Farkas Gyöngyi: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években*. Tüntetések a kollektivizálás ellen. PhD-értekezés, ELTE, 2010.

